

گونه‌شناسی مرثیه‌های استان بوشهر

حیدر منصوری*^۱ سید احمد حسینی کازرونی^۲ سید جعفر حمیدی^۳

(دریافت: ۱۳۹۶/۹/۲۱، پذیرش: ۱۳۹۷/۵/۲۵)

چکیده

استان بوشهر را بی‌تردید از استان‌های تاریخی کشور می‌توان به‌شمار آورد. این استان از نظر فرهنگ عامیانه، یکی از غنی‌ترین گنجینه‌های ایران‌زمین است. این گنجینه عظیم، به‌ویژه در موسیقی آیینی، نوحه‌خوانی و مرثیه‌سرایی، بیشتر نمود دارد. با توجه به خرده‌فرهنگ‌های سنتی و شرایط خاص جغرافیایی موجود در این استان، مرثیه‌های عامیانه در آن جایگاهی مهم دارد. در این پژوهش بنا بر این است تا به شیوه‌ای تحلیلی، گونه‌شناسی مرثیه‌ها در این استان، بررسی شود. شیوه این پژوهش کتابخانه‌ای است؛ اما در برخی از موارد از شیوه میدانی نیز استفاده شده است. هدف اساسی این نوشتار، شناخت مرثیه‌های عامیانه در زمینه‌های خاص؛ ازجمله سنج و دمام، ذکرخوانی، غلم، کتابخوانی، پیش‌خوانی، پامنبری، سینه‌زنی دوره‌ای، لایی‌لایی گهواره علی‌اصغر^(ع)، سرود حجله‌گاه قاسم^(ع)، چاووش، روضه‌خوانی، شبیه‌خوانی ذوالجناح، صبحدم، شبیه‌خوانی شام‌غریبان و دیگر مرثیه‌های به‌کار گرفته شده در آیین‌های عزاداری استان بوشهر است. یافته‌های این نوشتار، علاوه بر گونه‌شناسی مرثیه‌های استان بوشهر، نشان‌دهنده تأثیر این مرثیه‌ها از نظر زبان، بیان، اندیشه، موسیقی و قالب، بر ادبیات آیینی این استان است.

واژه‌های کلیدی: مرثیه‌های عامیانه، استان بوشهر، موسیقی، ادبیات.

۱. مدرس زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی بوشهر (نویسنده مسئول).

* Mansoori1360@yahoo.com

۲. استاد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد بوشهر.

۳. استاد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد بوشهر.

۱. مقدمه

بی‌تردید، آیین‌های سوگواری در فرهنگ، ساخته ذهن بشر است. فرهنگی که از زمان پیدایش و رشد جامعه‌شناسی علمی، انسان‌شناسی و دیگر شاخه‌های مختلف علوم انسانی، هریک از صاحب‌نظران به‌زعم خود تعریف تازه‌ای برای آن ذکر کرده‌اند.

بررسی ویژگی‌های جغرافیایی، طبیعی و انسانی، تاریخی، شیوه زندگی، مشاغل، آیین‌ها و باورهای هر قوم و ملتی، می‌تواند در شناخت فرهنگ و هویت عامه کارگشا باشد؛ زیرا برآمده از ذهن و زبان بی‌آلایش توده‌هاست. برخی از این ویژگی‌ها، در هنر و ادبیات گروه‌های مختلف مردمی نمود یافته‌اند؛ یعنی پدیده‌هایی که حاصل اندیشه، ذوق، تجربه و به تعبیری زندگی و خاطرات جمعی‌اند (اکبری، ۱۳۹۶: ۵۲).

در این میان ادبیات عامه، تأثیر بسیار فراوانی در فرهنگ هر سرزمین دارد. می‌توان گفت ادبیات عامه، قلب تپنده فرهنگ و ادبیات هر سرزمین است. این گنجینه گران‌قدر، زاده تجربیات زندگی، احساسات و اندیشه‌های مشترک ساکنان هر مرز و بوم است و چه‌بسا برترین و بزرگ‌ترین آثار هر ملتی از این سرچشمه بهره‌گرفته و سیراب شده‌اند (ترابی، ۱۳۹۶: ۱۶۴).

مرثیه جزئی جدانشدنی از ادبیات هر سرزمین است و بخشی از آن از باورهای عامیانه گرفته شده است. در فرهنگ عزاداری، مرثیه به نوع خاصی از شعر می‌گویند که در مجالس بیشتر به‌صورت دسته‌جمعی اجرا می‌شود. مرثیه بوشهر با توجه به سابقه سنتی خود از گذشته تاکنون به مرثیه‌خوانان امروزی منتقل شده است تا امروزه ادبیات عامیانه بوشهر، همچنان شاهد جمع شدن عزاداران سید و سرور شهیدان، به گرد خویش باشد.

این نوشتار در پی آن است تا نخست انواع مرثیه‌های عامیانه در زمینه‌های خاص؛ ازجمله سنج و دمام، ذکر، عَلم^۱، کتاب‌خوانی، نوحه پیش‌خوانی، نوحه پامنبری، نوحه سینه‌زنی دوره‌ای، چاووش، لایی‌لایی، سرود یا سرور، روضه‌خوانی، شبیه‌خوانی ذوالجناح، صبحدم، شبیه‌خوانی شام‌غریبان و آواها و نواهای دیگر را در آیین سوگواری استان بوشهر بشناسد و سپس آن‌ها را از نظر زبان، بیان، اندیشه، موسیقی و قالب بر ادبیات استان بوشهر، بررسی کند.

۲. پیشینه پژوهش

درباره پیشینه پژوهش این نوشتار، در ابتدا به مطالعات و پژوهش‌های چاپ‌شده ملی درباره مرثیه‌ها می‌توان اشاره کرد که تنها به دو عنوان بسنده می‌شود:

۱. امامی، نصرالله (۱۳۶۹). *مرثیه‌سرایی در ایران*. انتشارات جهاد دانشگاهی. چاپ نخست این کتاب با عنوان *مرثیه‌سرایی در ادبیات فارسی* در سال ۱۳۶۹ توسط جهاد دانشگاهی مرکز در تهران صورت گرفت. در چاپ نخست این کتاب، موضوع مرثیه‌سرایی تنها از آغاز تا پایان قرن هشتم هجری در شعر فارسی بررسی شده بود. به‌همین دلیل بخش‌های عمده‌ای از مرثیه‌های شعر فارسی به‌ویژه مرثیه‌های مذهبی که جایگاه ویژه‌ای در شعر شاعران شیعی دارند، نادیده گرفته شدند. در ویرایش جدید این اثر برای چاپ دوم، به تاریخ مرثیه‌سرایی در ادبیات فارسی از آغاز تا پایان دوره قاجاریه نیز پرداخته شده است.^۱

۲. افسری کرمانی، عبدالرضا (۱۳۸۱). *نگرشی به مرثیه‌سرایی در ایران*. انتشارات اطلاعات. افسری کرمانی علاوه بر این کتاب، جلد دومی نیز با عنوان *مرثیه‌های وطنی در دوران مشروطیت* به چاپ رسانده است که موضوع اصلی هر دو کتاب شعر مذهبی است و از آغاز ادبیات مرثیه‌سرایی در ایران تا مرثیه‌های وطنی را در دوران مشروطیت دربر می‌گیرد.

به‌جز این دو کتاب در سطح ملی، درباره پیشینه مرثیه‌های عامیانه در استان بوشهر نیز تنها به دو کتاب بسنده می‌کنیم:

۳. محمودی دشتی، حسین (۱۳۷۹). *بهار و خزان: منتخبی از اشعار نوحه‌سرایان استان بوشهر*. ناشر الهادی. می‌توان گفت این کتاب، معروف‌ترین کتابی است که امروزه بیشتر نوحه‌خوانان بوشهری آن‌را در اختیار دارند. این دفتر حاوی سه بخش است که عبارت‌اند از: بخش اول، مدیحه‌ها و مرثیه‌ها؛ بخش دوم، نوحه‌های سینه‌زنی با اشعاری درباره چهارده معصوم^(ع) و یاران باوفای امام حسین^(ع) و بخش سوم، نوحه‌های پامنبری. شعرهای این مجموعه بیشتر نظم‌پردازی است و بیشتر اشعار شاعران مرثیه‌پرداز مشروطه را دربر

می‌گیرد و در آن کمتر به آثار شاعران مرثیه‌سرای دوره معاصر اشاره شده است.

۴. دارند، حسین (۱۳۹۰). *تلاوت لب‌های تشنه/ گزیده اشعار عاشورایی استان بوشهر*. این مجموعه تنها مجموعه جمع‌آوری‌شده در حوزه شعر عاشورایی استان بوشهر است. البته تنها به شعر عاشورایی در دوره معاصر اشاره شده و در آن از شاعران پیشین هیچ اثری آورده نشده است، در این کتاب، تنها شاهد مثال آورده شده و هیچ‌گونه بررسی تحلیل‌گرایانه‌ای بر روی شعرها انجام نشده است.

۳. اهمیت و ضرورت تحقیق

با اندکی بررسی، می‌توان به این نتیجه رسید ادبیات عامیانه در استان بوشهر، جایگاه مهمی دارد. با توجه به این موضوع، مرثیه‌ها در ادبیات این استان بسیار تأثیرگذارند. بوشهر، به سبب موقعیت خاص جغرافیایی خود، گذرگاه و محل سکونت قوم‌ها و ملت‌های مختلفی بوده که به دلایل مختلف؛ از جمله تجارت، مهاجرت اختیاری یا اجباری و نیز اشغال نظامی، وارد این سرزمین شده‌اند. طبیعی است که هر کدام از این اقوام مهاجر به واسطه آمیزش یا مراودت‌های مداوم، به‌نوعی در فرهنگ، ادب و هنر ساکنان بومی بوشهر تأثیر داشته و گاه موجب دگرگونی شده‌اند (شریفیان، ۱۳۸۲: ۲۹).

این عامل فیزیکی و همچنین مهاجرت موقت اهالی این منطقه به کشورهای عربی همجوار جهت امرار معاش و شرایط سخت طبیعی، خشکسالی، رطوبت زیاد و دریانوردی، باعث پیدایش ادبیات عامیانه‌ای غنی در این استان شده است. همه این موارد در کنار بافت سنتی آیین‌های عزاداری استان بوشهر، لزوم انجام پژوهش درباره تأثیر مرثیه‌های عامیانه بر ادبیات استان بوشهر را دوچندان می‌کند.

۴. متن

ماه محرم و صفر در استان بوشهر حال و هوای دیگری دارد. حال و هوایی که برخاسته از مرثیه‌خوانی در بوشهر با سبک و سیاقی خاص و دلنشین است. آیین‌هایی که به

مناسبت ماه‌های عزاداری در این استان برگزار می‌شود، هم به لحاظ آیینی، نمایشی و موسیقایی برجسته است، و هم به لحاظ شکل و محتوا یکی از غنی‌ترین آیین‌های مذهبی در کشور است. شکل مراسم عزاداری بوشهری‌ها به گونه‌ای است که برای مخاطب جاذبه ایجاد می‌کند و محتوای عزاداری‌ها نیز روایتگر پیام واقعه کربلاست. بی‌تردید، برگزاری این نوع مرثیه‌ها، در فرهنگ غنی عامیانه این دیار ریشه دارد.

فرهنگ عامه از منابع باارزش و دست‌نخورده‌ای است که در درون آن روح زندگی و فلسفه حیات، جاری و ساری است. احساس و بینش مردم را با یاری گرفتن از نمادها، استعاره‌ها، رموزها و علائم در قالب الفاظ و در کسوت اعمال و حرکات جلوه‌گر می‌سازد و بدین وسیله، زندگی پر از رمز و راز و تمثیل و اشاره و کنایه مردم را بازگو می‌کند. در کارهای فولکلوریک و از جمله در برگزاری آداب و رسوم، هر کلام و هر شیء و وسیله‌ای، مفهوم و هدف خاصی دارد (بیهقی، ۱۳۶۵: ۳۲).

مرثیه‌های عامیانه در بوشهر از نظر تنوع و گستردگی بیشترین بخش موسیقی سوگواری این منطقه را در برمی‌گیرند.

موسیقی سوگواری از نظر تعلق ملودی و مضمون، با آیین‌های شیعی پیوند یافته و به همین جهت نیز در میان مردم بوشهر - که دارای اعتقادات مذهبی هستند - نسبت به انواع دیگر موسیقی، از اهمیت بیشتری برخوردار است (شریفیان، ۱۳۸۳: ۱۰).

آنچه در گونه‌شناسی مرثیه‌های عامیانه استان بوشهر به آن باید اشاره کرد زمان اجرای آیین مرثیه‌هاست که در جدول ۱ به آن اشاره می‌کنیم:

جدول ۱: زمان اجرای مرثیه‌های عامیانه در بوشهر

ردیف	نوع مرثیه	زمان اجرا
۱	سنج و دمام	شب اول محرم - بیشتر شب‌های دهه محرم
۲	ذکرخوانی	معمولاً شب اول محرم
۳	عَلَم	روز اول محرم - شب و روز تاسوعا و عاشورا
۴	کتابخوانی	آغاز هر روزه - همه روزها و شب‌های دهه محرم
۵	پیش‌خوانی	آغاز هر روزه - همه روزها و شب‌های دهه

محرم		
۶	پامنبری	آغاز هر روزه - همه روزها و شب‌های دهه محرم
۷	سینه‌زنی دوره‌ای	پایان هر روزه - همه روزها و شب‌های دهه محرم
۸	چاووش	شب سوم محرم، شب عاشورا یا اربعین
۹	لایی لایی گهواره علی اصغر ^(ع)	شب عاشورا
۱۰	سرود حجله‌گاه قاسم ^(ع)	شب هفتم محرم، شب عاشورا
۱۱	روضه‌خوانی	همه روزها و شب‌های دهه محرم
۱۲	شبیه‌خوانی ذوالجناح	بعد از روضه روز عاشورا
۱۳	صبحدم	شب عاشورا
۱۴	شبیه‌خوانی شام غریبان	شب یازدهم محرم

در این نوشتار، تلاش بر این است تا ابتدا به معرفی اجمالی این مرثیه‌های عامیانه پرداخته شود. اینکه گونه‌شناسی این مرثیه‌ها در استان بوشهر چگونه است؟ این آیین‌ها چگونه برگزار می‌شود و سپس به این پرسش پاسخ داده شود که شعر آیینی در انواع مرثیه‌ها چه جایگاهی دارد و ریشه و قدمت این مرثیه‌ها به چه زمانی می‌رسد؟

۴-۱. سنج و دمام

در بیشتر شهرهای استان بوشهر مراسم عزاداری با سنج و دمام شروع می‌شود. این روش با تأسی از فرهنگ سنتی ساحل‌نشینان بوشهری، تلفیقی از روایتگری صیادان و نخل‌داران این منطقه را به صورت تصویر و نوا در چشم و گوش همه ماندگار می‌کند. دمام‌زن‌ها هنگام ضرب زدن، طرف راست را با ضرب کوچک و طرف چپ دمام را با دست ضربه می‌زنند. دمام را هر کسی نمی‌نوازد، تنها افراد باتجربه می‌توانند دمام بزنند و سردسته دمام‌زن‌ها، راهنمایی دمام‌زن‌ها را برعهده می‌گیرد و با ریتمی متفاوت از دیگران دمام می‌زند. همراه دمام، سنج نیز زده می‌شود که با حرکت ضرب بر هم کوبیده

می‌شود. معمولاً در ابتدای مراسم مرثیه‌خوانی، با سنج و دمام هیچ‌گونه شعر و مرثیه‌ای خوانده نمی‌شود و تنها این صدای حزن‌انگیز سنج و دمام است که با ریتمی خاص، عزاداران را آماده برگزاری مراسم مرثیه‌خوانی می‌کند.

۲-۴. ذکر خوانی

در فرهنگ عامیانه مرثیه‌سرایی در استان بوشهر، ذکر شناسنامه عزاداری و نشانه شروع آن است. ذکر مقدمه‌ای برای شروع روضه‌خوانی است و معمولاً حدود یک ساعت قبل از روضه اصلی گفته می‌شود. در دوران گذشته برای اطلاع‌رسانی مردم و اعلام شروع رسمی عزاداری در حسینیه چند نفر که صدای رسا، حزین و خوشی داشتند، به پشت‌بام حسینیه یا محل مرتفعی می‌رفتند و ذکر می‌گفتند.

«ذکر را به دو نوع می‌گویند؛ یا یکی می‌گوید و بقیه جواب می‌دهند و یا اینکه همه ذکر را با هم می‌گویند» (بحرینی‌نژاد و دوراهکی ۱۳۸۲: ۳۶۲). ذکر علامت آگاهی و هشدار به مردم است که در فلان محل مراسم روضه‌خوانی برگزار می‌شود و مردم بلافاصله بعد از شنیدن صدای ذکر خود را به مجلس عزاداری می‌رسانند.

شعر مرثیه ذکر، فقط یکی است و آن هم در چهار بیت است که با آهنگی خاص، به‌صورتی کش‌دار و سوزناک خوانده می‌شود:

حسینم و حسینم و حسینا	تعالو للعزائیکی حسینا ^۲
به هرجا می‌شود ذکر حسین راست	جناب مادرش زهرا در آنجاست
بنال ای بلبل شیدای زینب	خبرداری گر از سودای زینب
بیایید ای عزاداران بیایید	عزای شاه دین بر پا نمایید

(همان‌جا)

۳-۴. عَلم

عَلم یا عَلم‌گردانی یکی از کهن‌ترین گونه‌های مرثیه‌ها در استان بوشهر است و «قدمت آن در بوشهر بیش از صد سال است و نقل است که این رسم از نجف اشرف به استان بوشهر منتقل شده است» (همان، ۳۶۳). در برخی از منطقه‌های استان بوشهر، گروه

عَلَم گردانی از روزهای اول ماه محرم به راه می افتند و منطقه به منطقه می چرخند تا خبر آمدن ماه عزا را به مردم برسانند و در برخی منطقه ها نیز عَلَم گردانی خاص روزهای تاسوعا و عاشورا است. البته این مراسم در قدیم بسیار باشکوه و با جمعیت فراوان انجام می شد و حتی آن چنان رواج یافته بود که اگر بزرگی از فامیل و طایفه ای نیز فوت می کرد کسانی که در مراسم ترحیم او حاضر می شدند، به صورت دسته دسته با نماد عَلَم حضور پیدا می کردند.

عَلَم، مرثیه های فراوانی دارد؛ اما دو بیت آغازین معروف ترین مرثیه عَلَم این است:
ای شترداران روز هجران است ناقه زینب از چه عریان است
خون مرا شد دل، کو مرا محمل ناقه اندر گل روز باران است
(صفدری، ۱۳۸۱: ۱۶۱)

۴-۴. کتاب خوانی

کتاب خوانی معمولاً نیم ساعت قبل از روضه خوانی انجام می شود. کتاب خوان که در جلو مجلس نشسته است، به شیوه ای خاص و آهنگی حزین، کتاب می خواند و در برخی جاها که به ابیات شعری می رسد آخر مصراع یا بیت شعر را، کشیده تر می خواند و این علامت نشان دهنده این است که چند نفر نشسته در کنار کتاب خوان با یک «های» کش دار جواب می دهند.

معمولاً بیشترین کتابی که در منطقه های مختلف استان بوشهر خوانده می شود رَوْضَةُ الشَّهَدَاء است. رَوْضَةُ الشَّهَدَاء، کتابی به زبان فارسی درباره شهادت امام حسین^(ع) و مصائب واقعه کربلا، اثر ملا حسین واعظ کاشفی است. علت نام گذاری مجالس عزاداری امام حسین^(ع) در ایران به روضه الشهداء، خوانده شدن این کتاب در این مجالس بوده است. رَوْضَةُ الشَّهَدَاء سبب شد بعدها مقتلهایی از این نوع در عصر صفویه و قاجاریه به نگارش درآید.

البته در برخی از منطقه های شمالی استان به ندرت به جای کتاب رَوْضَةُ الشَّهَدَاء کتاب طوفانُ البكاء فی مقاتلِ الشَّهَداء اثر محمد ابراهیم جوهری خوانده می شود.

۴-۵. پیش‌خوانی

پیش‌خوانی، درآمد و یا بخش ابتدایی مجلس روضه‌خوانی اصلی است که به‌شکل نوحه به‌صورت دسته‌جمعی از سوی مرثیه‌سرایان، اندکی قبل از شروع مجلس در قالب تک‌خوانی اجرا می‌شود و معمولاً با جواب مرثیه‌سریان دیگر همراه است.

پیش‌خوان معمولاً به احترام روضه‌خوان اصلی و منبر امام حسین (ع) در قسمت پایین منبر می‌نشیند و اشعار پیش‌خوانی را در رابطه با واقعه عاشورا و شخصیت‌های شکل‌دهنده این حماسه پرشکوه می‌خواند (بحرینی‌نژاد و دوراهی ۱۳۸۲: ۳۶۳).

ریتم نوحه پیش‌خوانی بسیار کند است و معمولاً به‌شکل مصیبت روضه‌خوانده می‌شود. و نکته مهم در پیش‌خوانی این است که بلافاصله بعد از پیش‌خوانی، روضه اصلی شروع می‌شود و کسی که نوحه پیش‌خوانی می‌خواند باید این ظرافت و تجربه را داشته باشد که زمان را رعایت کند تا شنوندگان از روضه اصلی خسته نشوند و همچنین بداند که چگونه پیش‌خوانی را به روضه اصلی متصل کند.

نمونه‌ای از شروع یکی از اشعار پیش‌خوانی:

ای غرقه صد پاره به خون	کشته شمشیر و سنان
سرور و سردار جوانان جنان	نور دل فاطمه حورای زنان

(صفدری، ۱۳۸۱: ۱۶۷)

۴-۶. پامنبری

یکی دیگر از بخش‌های عزاداری بوشهری‌ها در ماه محرم که بعد از نواختن سنج و دمام اجرا می‌شود، پامنبری است. در این سنت، ذاکر از روی منبر اشعاری را با آهنگ خاصی می‌خواند و مردم در قسمت‌هایی که لازم است در جواب ذاکر هم‌خوانی می‌کنند.

رسم بر این است که هنگامی که نوحه‌خوان نوحه پامنبری را می‌خواند، شنوندگان حاضر در مجلس با سینه زدن او را همراهی کنند و هنگامی که جواب مرثیه را می‌دهند، افراد به‌خصوص کسانی که پای منبر هستند از زدن سینه خودداری می‌کنند و فقط جواب مرثیه را می‌دهند. اگر در مجلسی قبل از روضه اصلی نوحه پیش‌خوانی هم

خوانده شود، «نوحه پامنبری باید قبل از آن اجرا شود. نوحه پامنبری معمولاً توسط یک نفر خوانده می‌شود و چند نفر جواب می‌دهند که معمولاً پاسخ، کلیه همان بیت اول است» (باباچاهی، ۱۳۶۸: ۲۵).

بیشترین حجم مرثیه‌های عامیانه را شعرهای نوحه پامنبری تشکیل می‌دهد.

نمونه‌ای از ابتدای یک نوحه پامنبری:

اکبر نو قد، گل باغ وفا شبه‌نبی، آینه حق‌نما
گفته به لیلا، گه عزم وداع من شدم از دست حافظ خدا
(محمودی، ۱۳۶۸: ۳۳۶)

۴-۷. سینه‌زنی دوره‌ای

سینه‌زنی دوره‌ای بعد از روضه‌خوانی اصلی شروع می‌شود. در این مرحله دو یا سه حلقه تشکیل می‌شود و یک نفر به‌عنوان تک‌خوان نوحه‌هایی را برای آماده شدن فضا می‌خواند، سینه‌زنان دایره‌وار به گرد او می‌چرخند و عزاداران در حالی که با دست چپ کمر همدیگر را می‌گیرند، با دست راست به سینه می‌زنند. مرثیه‌خوان اصلی شروع به نوحه‌خوانی می‌کند و سینه‌زنان به بیت تکراری نوحه که بعد از چند بیت می‌آید، جواب می‌دهند. هنگام چرخیدن، سینه‌زنان دست راست را بالامی‌برند و پای راست را به زمین کوبیده، محکم دست را به سینه می‌زنند.

شرکت‌کنندگان برای رعایت نظم و ایجاد فاصله با دست چپ قسمت راست کمر همدیگر را می‌گیرند و با دست راست سینه می‌زنند. سینه‌زنها همراه با حرکت موزون پا، گرد پیش‌خوان می‌چرخند و با هم‌سرایی در جواب نوحه پیش‌خوان او را همراهی می‌کنند (درویشی، ۱۳۹۶: ۷۹).

نوحه سینه‌زنی دوره‌ای نیز مثل سینه‌زنی پامنبری، بیشترین حجم مرثیه در استان بوشهر را تشکیل می‌دهد.

اولین بیت یک شعر معروف، نوحه سینه‌زنی دوره‌ای:

بر سر نعش شبه پیغمبر
شاه دین گفتا، با دو چشم تر
نوجوان مرگم ای علی اکبر^(۴)

۴-۸. چاووش

چاووشی را هنگام بدرقه یا موقع استقبال از زائران می‌خوانند. چاووشی همچنین شب سوم محرم، شب عاشورا یا اربعین، عروسی، کارهای ساختمانی و ... نیز خوانده می‌شود. به‌طور کلی زمانی که به تقویت روحیه جمع نیاز باشد، آواز چاووشی خوانده می‌شود. چاووشی گاه به‌صورت مبادله آواز میان دو یا چند نفر خوانده می‌شود. با توجه به موارد استفاده چاووشی و حالت خبری و ندایی آن، خوانندگان چاووشی باید صدای رسایی داشته باشند. آواز چاووشی در منطقه‌های مختلف استان بوشهر تقریباً یکسان اجرا می‌شود. چاووش را به‌دلیل اینکه بیشتر شادی‌بخش است معمولاً جزو مرثیه‌ها حساب نمی‌کنند؛ اما از آن جهت که در اول مراسم عزاداری و یا مولودی اهل بیت، در حسینه‌ها برای باخبر کردن مردم بعد از مدتی وقفه در برگزاری عزاداری یا مولودی خوانده می‌شود، در ردیف مرثیه‌ها می‌توان دانست.

نمونه‌ای از شروع یک شعر چاووشی:

خرم دلی که منبع انهار کوثر است کوثر کجا ز دیده پر اشک بهتر است
نام حسین^(۴) و کرب و بلا هر دو دلرباست نام علی‌اکبر^(۵) از آن دلربا تر است
(همان، ۲۸۸)

۴-۹. لایی لایی گهواره علی‌اصغر^(۶)

آیین مرثیه‌خوانی گهواره علی‌اصغر^(۶) در ماه محرم معمولاً در بیشتر شهرها و روستاهای استان بوشهر برپا می‌شود. در این گهواره که محتک^۳ نام دارد و با تور سبز پوشیده شده است، طفلی هم‌سن و سال علی‌اصغر^(۶) را با پوشاندن لباس سبز می‌خوابانند و زنان آن را تکان می‌دهند و هم‌زمان به نوحه و لالایی خوانی می‌پردازند.

در برخی از منطقه‌ها نیز «در ساعات نیمه‌شب، افرادی را که توانایی گفتن لایی لایی دارند، در محلی نزدیک منبر جمع می‌شوند و هریک به نوبت شروع به گفتن لایی لایی می‌کنند» (بحرینی‌نژاد و دوراهی ۱۳۸۲: ۳۷۰). گاهی نیز یکی از لایی‌لایی‌خوانان یکی از

مصراع‌ها را می‌خواند و دیگری که معمولاً روبه‌روی او می‌نشیند، مصراع دوم را می‌خواند.

نمونه‌ای از شروع یک شعر لایی‌لایی:

با برادر رفته بودم، بی‌برادر آمدم تاج بر سر رفته بودم، خاک‌برسر آمدم
(همان، ۳۶۶)

۴-۱۰. سرود حجله‌گاه قاسم^(ع)

سرود حجله‌گاه قاسم^(ع) در استان بوشهر بیشتر در مراسم عزاداری شب هفتم که ویژه وداع حضرت قاسم و عروسی اوست و یا در مراسم سوگواری، ویژه شب عاشورا، خوانده می‌شود. حجله نمادین حضرت قاسم را با پارچه‌ها و نوارهای رنگی تزئین و چراغانی می‌کنند و این حجله روی دست چند نفر حمل می‌شود. زنان با دیدن آن به سر و صورت خود می‌کوبند و برای داماد ناشاد امام حسین^(ع) گریه و زاری می‌کنند. تفاوت سرود با لایی‌لایی در انتخاب اشعار است که اشعار لایی‌لایی معمولاً غمگین و سوزناک است و اشعار سرود ویژه عروسی است و تفاوت دیگر نیز در ملودی خواندن است. سرود نسبت به لایی‌لایی با ریتم تندتری خوانده می‌شود ولی ریتم خواندن لایی‌لایی سنگین‌تر و کشیده‌تر است. گاهی هم هنگامی که نوحه‌خوان سرود عروسی قاسم را می‌خواند، زن‌ها که آن طرف پرده حسینه نشسته‌اند بعد از پایان هر سرود کل^۴ می‌زنند.

نمونه‌ای از شروع یک شعر سرود:

ای سیه‌بختان بیاید جمله امدادم کنید می‌شود داماد قاسم، خرم و شادم کنید
(همان، ۳۴۵)

۴-۱۱. روضه‌خوانی

روضه که برگرفته از نام کتاب روضه‌الشهدا است، اوج عزاداری سستی در جنوب است. روضه‌خوان بعد از به منبر رفتن، بیشتر کار خود را با یک مصیبت‌خوانی کوتاه - که فقط به صورت شعر است - شروع می‌کند، سپس بخش اولیه روضه را که سخنرانی است آغاز می‌کند. در سخنرانی معمولاً روضه‌خوان آیه‌ای از قرآن یا حدیثی می‌خواند و بعد

آن را تفسیر می‌کند یا به شرح یکی از مسائل اخلاقی می‌پردازد و یا چند مسئله شرعی بیان می‌کند. اوج روضه، مصیبت‌خوانی پایانی آن است که در آن اشعاری که با موضوع روضه مناسبت دارد، خوانده می‌شود.

نمونه‌ای از شروع اشعار روضه از ملاحسن کبگانی:

کرد طاووسی ز مرغابی سؤال ای که جایست هست در آب زلال
باز بر گو با من از راه صواب زان عجایب‌ها که تو دیدی در آب
(زنگویی، ۱۳۶۴: ۳۰۱)

۴-۱۲. شبیه‌خوانی ذوالجناح

روضه‌خوانی ظهر روز عاشورا، بدون هیچ مقدمه‌ای شروع می‌شود و روضه‌خوان تنها بخش مصیبت‌خوانی آن را اجرا می‌کند و بلافاصله دسته شبیه‌خوانی ذوالجناح حرکت می‌کند. دسته شبیه عبارت‌اند از شبیه جسد مطهر امام مظلوم، گهواره، شبیه سر مطهر شهدا که بالای نیزه است، عَلم، اسب و شترانی که اُسرا را حمل می‌کنند. در اینجا ابتدایی‌ترین شعری که خوانده می‌شود، این شعر است:

ذوالجناح بی‌صاحب از میدان درآمد واویلا کو بـاب زارم
یال و کاکل غرق خون است چشم‌هایش پر زخون است
(احمدی ری‌شهری، ۱۳۸۰: ۳۶۶)

انتهای همه این مصراع‌ها عبارت «واویلا کو باب زارم» به صورت گوشه مرثیه نیز گفته می‌شود و حاضران بعد از هر مصرعی که مرثیه‌خوان می‌خواند، بیت اول را جواب می‌دهند.

۴-۱۳. صبحدم

آیین مرثیه‌خوانی صبحدم یکی از آئین‌های سنتی استان بوشهر است که در شب عاشورا برگزار می‌شود و عزاداران که تا نزدیکی اذان صبح بیدار نشسته‌اند با خواندن نوحه‌ای ویژه از آفتاب می‌خواهند طلوع نکند مبدا با برآمدنش امام حسین^(ع) قربانی شود. حضور زن‌ها در مراسم صبحدم بیشتر از مردان است و بعضی از منطقه‌ها فقط زن‌ها این مراسم را برگزار می‌کنند، آن‌ها در حالی که محتک (گهواره) حضرت علی‌اصغر را حمل

می‌کنند، پشت سر مردها که علمی به یاد علمدار کربلا حضرت عباس^(ع) در دست دارند و جلو دسته حرکت می‌دهند به برگزاری این مراسم می‌پردازند. این مراسم تا اذان صبح ادامه دارد و مؤذن که اذان گفت مراسم با اقامه نماز جماعت به پایان می‌رسد.

شروع شعر صبحدم:

صبحدم یک دم مدم یک امشب از بهر خدا

تا حسین کشته نگردد در زمین کربلا

صبحدم بهر خدا امشب از راه وفا

جامه ماتم بپوش همچو ما در کربلا

(احمدی ری شهری، ۱۳۸۰: ۲۹۵)

۴-۱۴. شبیه خوانی شام غریبان

شام غریبان، مراسمی است که غروب روز عاشورا و شب یازدهم محرم در مسجدها و حسینیه‌ها برگزار می‌شود. در این مراسم تمام چراغ‌های کوچه‌ها و معابر اطراف را خاموش می‌شوند و عزاداران به صورت دسته‌های چند نفری به راه می‌افتند، چند قدم که راه افتادند به صورت حلقه وار دور یکدیگر می‌نشینند و شمع روشن می‌کنند و نوحه شب شام غریبان می‌خوانند. گروه اول پس از خواندن نوحه شمع‌ها را خاموش می‌کنند، بلند می‌شوند و به راه می‌افتند. گروه بعدی می‌نشینند و نوحه شام غریبان می‌خوانند در میان راه همه ساکت می‌شوند و یک نفر مصیبت می‌خواند و بقیه بر سر و صورت خود می‌زنند و گریه و زاری می‌کنند.

یک شب بعد از شهادت امام حسین و یاران باوفایش مراسم شام غریبان اجرا

می‌شود. گروهی که مجری شام غریبان می‌باشند، در جلو و افرادی نیز به عنوان

مشایعت کننده، به دنبال آن‌ها در کوچه‌های شهر به راه می‌افتند و اشعار مختلفی را

زمزمه می‌کنند (بحرینی نژاد و دوراهکی ۱۳۸۲: ۳۷۱).

شروع شعر شبیه خوانی شام غریبان:

امشب به صحرا بی کفن جسم شهیدان است شام غریبان است

امشب نوای کودکان بر بام کیوان است شام غریبان است

(صفدری، ۱۳۸۱: ۳۶۲)

۵. جمع‌بندی

بی‌شک، تأثیر شعر آیینی در گونه‌های مختلف مرثیه‌های عامیانه، انکارناپذیر است و آنچه درباره شعر آیینی این استان می‌توان گفت این است که «پیشینه شعر آیینی امروز بوشهر به دوره دوم قاجار برمی‌گردد» (حمیدی و سعیدی، ۱۳۸۱: ۱۷). البته نکته مهم در جمع‌بندی این نوشتار آن است که این مرثیه‌های عامیانه چه تأثیری از نظر زبان، بیان، اندیشه، موسیقی و قالب، بر ادبیات آیینی استان بوشهر دارند. بی‌شک مرثیه‌های عامیانه بخشی مرغوب از ادبیات هر منطقه است و روشن است این نکته در مورد ادبیات استان بوشهر نیز صدق می‌کند.

از نظر زبانی، زبان اشعار مرثیه‌های عامیانه در استان بوشهر باعث به‌وجود آمدن زبانی ساده و شفاف در ادبیات استان بوشهر شده است که دارای تصویرهای واضح و گویاست.

از نظر بیانی، ذکر این نکته ضروری است که شعرها مرثیه هستند و قاعداً باید جدی باشند؛ اما گاهی در لابه‌لای بندها و ابیات مرثیه‌های طنزی ملیح نیز در قالب کلمات جلوه می‌کند تا به صمیمیت و عاطفه شعر کمک کند.

از نظر اندیشه، یکی از بهترین جلوه‌های بروز اندیشه در اشعار مرثیه‌های عامیانه، استفاده از فرهنگ قرآنی و مفاهیمی است که برگرفته از آیات قرآن است و به شعر حال و هوای معنوی می‌بخشد و آن را به سمت اندیشه‌مداری قرآنی سوق می‌دهد و قطعاً این بروز و ظهور باعث به‌وجود آمدن اندیشه‌ای غنی در ادبیات آیینی استان بوشهر می‌شود.

از نظر موسیقی، درمی‌یابیم که اشعار مرثیه‌های عامیانه توانسته است به‌خوبی نقش خود را در ادبیات استان بوشهر، ایفا کند. گاه شاعران با خلاقیت ویژه خود، دست به واج‌آرایی می‌زنند تا علاوه بر ترکیب واج‌آرایی با تصویرسازی بکر و عنصر عاطفه، به غنای موسیقی شعر خویش نیز کمک کنند و گاه نیز با استفاده از آرایه تضاد و تکرار، موسیقی مرثیه‌ها را بیشتر می‌کنند. البته گاهی اشکالات وزن و قافیه به موسیقی اشعار مرثیه‌ها آسیب می‌زند و در برخی از جاها اشتباهات فاحشی به‌چشم می‌خورد.

از نظر قالب نیز باید به این نکته اشاره کرد که قالب مرثیه‌های عامیانه در این استان بسیار متنوع است و خلق این مرثیه‌های عامیانه، باعث زنده نگهداشتن قالب‌های قدیمی‌تر شده است؛ قالب‌هایی مثل مستزاد یا قصیده، شاید در ادبیات کلاسیک امروزه بوشهر جایگاهی نداشته باشند؛ اما تولد این مرثیه‌ها باعث زنده نگهداشتن این قالب‌ها در ادبیات استان بوشهر شده است.

۶. نتیجه

مرثیه‌های عامیانه استان بوشهر، در دوره‌های مختلف شاهد بروز جریان‌هایی متعدد و تأثیرگذار بوده است. ظهور سبک‌های متفاوت و جدید در اجرا، به‌ویژه در دوران معاصر، به این نوع مرثیه‌ها ویژگی‌های مهمی داده که از آن میان هنوز احیای قالب‌های سنتی، در دوره مدرن امروزی حضور و ظهور چشمگیری داشته است. شاعران آیینی‌سرای استان بوشهر، با نگرشی خاص به شعر آیینی، در زنده نگهداشتن گونه‌های مرثیه عامیانه در استان بوشهر، جایگاهی ویژه دارند؛ تا جایی که، این استان به‌عنوان یکی از قطب‌های اجرای گونه‌های مختلف مرثیه‌های عامیانه در سطح کشور، مطرح شده است. در این میان، تأثیر این مرثیه‌های عامیانه در ادبیات آیینی استان بوشهر، برجسته است. مرثیه‌هایی که گاه شاعران آن‌ها ناشناخته است و گاهی نیز شاعران غیربومی آن‌ها را سروده‌اند؛ اما بیشتر آن‌ها سروده شاعران و مرثیه‌سرایان استان بوشهر است که در قالب‌های متفاوت شعری سروده شده است. از نظر فراوانی مرثیه‌های عامیانه، نوحه پامنبری، سینه‌زنی دوره‌ای و روضه‌خوانی نسبت به بقیه اشعار مرثیه‌ها، بیشتر یافت می‌شود. تنوع قالب‌های اشعار مرثیه نیز آن‌قدر فراوان است که از تک‌بیت تا مستزاد را شامل می‌شود و البته برخی از قالب‌ها به‌دلیل ریزه‌ها و گوشه‌هایی که در پایان مرثیه‌ها دارند و تنوع وزنی آن‌ها، ناشناخته مانده‌اند.

پی‌نوشت‌ها

1. Alam

۲. برای عزاداری بیایید تا بر حسینمان گریه کنیم.

3. Mahtak

4. Kel

منابع

- احمدی ری شهری، عبدالحسین (۱۳۸۰). سنگستان (بوشهر قدیم و ویژگی‌های فرهنگی - اجتماعی آن). شیراز: نوید
- افسری کرمانی، عبدالرضا (۱۳۸۱). نگرشی به مرثیه‌سرایی در ایران. تهران: اطلاعات.
- اکبری، احد (۱۳۹۶). «جایگاه اشعار آوازه‌های محلی در فرهنگ فارسی استان فارس». فرهنگ و ادبیات عامه. س ۵. ش ۱۳. صص ۵۱-۷۴.
- امامی، نصرالله (۱۳۶۹). مرثیه‌سرایی در ایران. تهران: جهاد دانشگاهی
- باباچاهی، علی (۱۳۶۸). شروه‌سرایی در جنوب ایران. تهران: اقبال لاهوری.
- بحرینی نژاد، عبدالحسین و حیدر دوراهی (۱۳۸۲). بندر دیر نگینی بر ساحل خلیج فارس. قم: نورالنور
- بیهقی، حسینعلی (۱۳۶۵). پژوهش و بررسی فرهنگ عامه ایران. مشهد: آستان قدس رضوی.
- ترابی، ستاره (۱۳۹۶). «شگردهای هیچانه‌های کودکان در ادبیات عامه ایران». فرهنگ و ادبیات عامه. س ۵. ش ۱۷. صص ۱۶۳-۱۹۴.
- حمیدی، سیدجعفر و گلنار سعیدی (۱۳۸۱). چون پایه پنجم، احوال، اشعار، نوحه‌ها و سفرهای دریایی ناخدا عباس دریانورد. قم: موعود اسلام.
- دارند، حسین (۱۳۹۰). تلاوت لب‌های تشنه (گزیده شعر عاشورایی استان بوشهر). مشهد: سپیده باوران.
- درویشی، قاسم (۱۳۹۶). روزنی به روزگار رفته. تهران: یاسمین.
- زنگویی، عبدالمجید (۱۳۶۴). شعر دشتی و دشتستان. دفتر اول: محمدخان دشتی. دفتر دوم: ملاحسن کبگانی. دفتر سوم: مفتون. تهران: امیرکبیر.
- شریفیان، محسن (۱۳۸۲). اهل ماتم، آواها و آیین سوگواری در بوشهر. تهران: دیرین.
- صفدری، احمد (۱۳۸۱). ماتم‌سرایی اهل بیت علیهم السلام، نوحه‌های محلی استان بوشهر. قم: موعود اسلام.
- محمودی، حسین (۱۳۷۹). بهار و خزان (منتخبی از اشعار نوحه‌سرایان استان بوشهر). قم: الهادی.
- واعظ کاشفی، ملاحسین (۱۳۸۲). روضه الشهداء. قم: نوید اسلام.

Typology of Requiems in Bushehr Province

Heydar Mansouri ^{*1} Seyyed Ahmad Husseini² Seyyed Ja'far
Hamidi Kazerouni³

1. Persian Language and Literature Teacher- Islamic Azad University – Bushehr

2. Professor of Persian Language and Literature - Islamic Azad University – Bushehr.

3. Professor of Persian Language and Literature - Islamic Azad University – Bushehr.

Receive: 12/12/2017 Accept: 16/08/2018

Abstract

Bushehr province can be considered one of the country's historic provinces. In terms of popular culture, this province is one of Iran's richest treasures. This immense treasure has increased, especially in ritual music, mourning and requiem. Due to the traditional subcultures and the particular geographical conditions of this province, folklore plays an important role. This research tries to investigate the typology of requiems analytically. Research methodology is library-based and field study. Thus the main objective of this study is to explore common folk requiems in special domains such as *Senj Va Damām* , *Zikr* , *Alam*, *book reading*, *Pish Khani* , *Pāmenbari*, *chest beating* , *Ali Asqar lullabies*, *Qasim's Hijlah* , *Chavosh*, *Rawda khwani*, like *Zhuljanah*, *Shāme Qaribān* used in the mourning ceremonies of Bushehr province. In addition to the typology of requiems in Bushehr Province, the findings of the current study indicate the influence of these verses in terms of language, expression, thought, music and format on the ritual literature of this province.

Keywords: Folk requiems, Bushehr province, Musics , Literature.

*Corresponding Author's E-mail: Mansoori1360@yahoo.com